

УДК 331.101

Плинокос Д.Д.*кандидат економічних наук, доцент,
Запорізький національний технічний університет***Бойченко В.С.***кандидат економічних наук, доцент,
Запорізький національний технічний університет***Коваленко М.О.***викладач
Запорізького національного технічного університету*

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ НА СТАН РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

RESEARCH OF INFLUENCE OF IDPS IN UKRAINE LABOUR MARKET

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуті внутрішньо переміщені особи (ВПО) як особлива категорія населення, їх чисельність, склад, напрямки міграції та інші характеристики. Особлива увага приділена проблемам працевлаштування ВПО з позицій статево-вікового складу. Окрім працевлаштування, розглядаються інші проблеми ефективного використання людського потенціалу, зокрема підвищення активності ВПО на ринку праці. Досліджено вплив вимушеного переміщення осіб на стан ринку праці України. Проаналізовано показники діяльності Державної служби зайнятості України щодо сприяння працевлаштуванню ВПО.

Ключові слова: ВПО, міграція, ринок праці, працевлаштування, державна служба зайнятості.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены внутренне перемещенные лица (ВПЛ) как особая категория населения, их численность, состав, направления миграции и другие характеристики. Особое внимание уделено проблемам трудоустройства ВПЛ с позиций половозрастного состава. Кроме трудоустройства, рассматриваются другие проблемы эффективного использования человеческого потенциала, в частности повышение активности ВПЛ на рынке труда. Исследовано влияние внутреннего перемещения лиц на состояние рынка труда Украины. Проанализированы показатели деятельности Государственной службы занятости Украины по вопросам содействия трудоустройству ВПО.

Ключевые слова: ВПО, миграция, рынок труда, трудоустройство, государственная служба занятости.

ANNOTATION

The aim of article is research the internally displaced person (IDPs) as a special category of people, their number, composition, migration trends and other characteristics. Particular attention is paid to the problems of employment different categories of IDPs. Also, in addition to employment are considered efficient use of human potential, in particular, increased activity of IDPs in the labor market. Researched the effect of IDPs in the labor market of Ukraine. Analyzed the performance of the State Employment Service of Ukraine on the promotion of employment IDPs.

Key words: IDPs, migration, labor market, employment, State employment service.

Постановка проблеми. Наявна соціально-економічна ситуація в Україні характеризується низкою взаємопов'язаних проблем, спричинених несприятливими внутрішніми та зовнішніми факторами. На сході України відбувається військовий конфлікт, який має довгостроковий характер та є джерелом нестабільності в економічній, соціальній та гуманітарній площинах. Однією з проблем, які стали резуль-

татом цих подій, є поява внутрішньої вимушеної міграції в Україні. Станом на червень поточного року органами Управління праці та соціального захисту населення взято на облік 1 785 740 внутрішньо переміщених осіб, з них майже чверть (24%) становлять особи працездатного віку. Необхідний постійний моніторинг стану та державний вплив на соціально-економічні процеси з метою своєчасного реагування та вирішення проблем, що виникають в процесі внутрішніх міграцій. Вивчення, узагальнення та розробка рекомендацій і пропозицій щодо розв'язання проблеми використання людського потенціалу внутрішньо переміщених осіб набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням соціально-економічних аспектів кризи в країні через події на Донбасі займається багато провідних фахівців. Серед основних можна назвати таких науковців як О. Бородіна, Я. Кащуба, Е. Лібанова, О. Макарова, О. Новікова.

Мета статті полягає у дослідженні впливу внутрішнього переміщення осіб на стан ринку праці України.

Основними завданнями, що постають відповідно до мети, є дослідження позицій внутрішньо переміщених осіб на ринку праці України, аналіз стану безробіття та працевлаштування цієї категорії населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. З 2014 року найактуальнішою для України проблемою є стрімке зростання внутрішньої трудової міграції через вимушених переселенців із зони АТО. У 1946 році під егідою ООН було утворено Міжнародну організацію у справах біженців, а з 1951 року працює Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, відділення якого нині діють у 119 державах світу. Конвенція про статус біженців (1951 рік) та Протокол про статус біженців (1967 рік) і зараз є відповідними нормативними актами для держав, які стикаються з проблемою біженців. Останнім часом у гуманітарному праві з'явилася нова категорія людей, які залишили

свої домівки через небезпеку, але не перетнули міжнародно визнаних кордонів, – так звані внутрішньо переміщені особи (ВПО).

Внутрішньо переміщена особа – це громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили покинути його місце проживання або який самостійно його покинув у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного або техногенного характеру.

Факт внутрішнього переміщення підтверджується довідкою про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Підставами для взяття на облік такої особи є наявність реєстрації місця проживання на території, де з'явилися вищенаведені обставини на момент їх виникнення [1].

За даними Міністерства соціальної політики станом на 6 червня 2016 року в Україні взято на облік 1 785 740 внутрішньо переміщених осіб, з них майже 1 млн. 100 тис. – жінки, 700 тисяч – чоловіки [2; 3]. Близько 60% ВПО – це пенсіонер(к)и, 23,1% – працездатні особи, 12,8% – діти та 4,1% – неповноправні особи. При цьому частка зареєстрованих ВПО складає 4% від загальної кількості населення країни.

Слід зауважити, що дані про кількість ВПО в різних офіційних джерелах, а часом і в одному й тому ж джерелі, суттєво відрізняються або суперечать одне одному. За офіційними даними Міжвідомчого координаційного штабу (МКШ) з питань соціального забезпечення громадян України, які переміщуються з районів проведення антитерористичної операції та тимчасово окупованої території, станом на 7 червня 2016 року було офіційно зареєстровано на 760 тисяч переселенців менше, ніж у Мінсоцполітики.

Згідно з інформацією МКШ з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції до інших регіонів України переселено 1 026 177 осіб, зокрема з Донецької і Луганської областей переселено 1 003 824 особи, з Автономної Республіки Крим і міста Севастополь – 22 353 особи. З них 169 756 становлять діти, а 493 897 – особи з інвалідністю та люди похилого віку [4].

Варто зазначити, що існує певна відмінність у методології реєстрації вимушено переміщених осіб МКШ та Мінсоцполітики. МКШ фіксує осіб, які звернулися за допомогою в переселенні та розміщенні. При цьому інформація вводиться до реєстру громадян України, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції.

Мінсоцполітики (відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб» від 1 жовтня 2014 року № 509) обліковує осіб, які звернулися з питань виплати належної їм пенсії або соціальної допомоги за новим місцем проживання. В реальності облік Міністерства соціальної політики охоплює не лише переселенців, але й тих, хто

відмовився від тимчасового розміщення і фактично живе на окупованій території, періодично приїжджаючи для отримання пенсії чи соціальної допомоги на контрольовані центральною владою території.

У будь-якому разі кількість переселенців значно більша, ніж кількість населення багатьох країн світу, зокрема європейських (наприклад, населення Чорногорії становить 647 тисяч, а Естонії – 1 265 000 осіб). Україна за кількістю ВПО посідає перше місце в Європі та входить до списку країн-лідерів світу (табл. 1) [5]. Так, сьогодні у світі зареєстровано понад 38,2 млн. осіб, які були переміщені в межах своїх країн, ще у 2007 році ця цифра складала 24,5 млн. людей. Із них більше 1,5 млн. – це українці, які були змушені залишити свої домівки після анексії Криму та розгортання збройного конфлікту на сході України і які стали вимушеними переселенцями. Однак найбільша їхня кількість у Сирії та Колумбії, за цим показником Україна посідає 8 місце у світі. Це – найгірші показники з часів Другої світової війни.

Таблиця 1

Країни світу з найбільшою кількістю ВПО, станом на 31 грудня 2015 року

№ з/п	Країна	Кількість ВПО
1	Сирія	6 600 000
2	Колумбія	6 270 000
3	Ірак	3 290 000
4	Судан	3 182 000
5	Ємен	2 509 068
6	Нігерія	2 095 812
7	Південний Судан	1 696 962
8	Україна	1 678 587
9	Демократична республіка Конго	1 500 000
10	Пакистан	1 459 000
11	Сомалі	1 223 000
12	Афганістан	1 174 300
13	Туреччина	954 000
14	М'янма	644 000
15	Індія	612 000

Джерело: *International Displacement Monitoring Center. Latest IDP numbers by country [5]*

Окрім регіонів України, жителі тимчасово окупованих територій та району проведення антитерористичної операції переселяються за межі держави (рис. 1).

Так, за даними Мінсоцполітики найбільше внутрішньо переміщених осіб зареєстровано у Донецькій (676 533 особи), Луганській (251 231 особа), Харківській (212 557 осіб), у м. Києві (127 026 осіб), Запорізькій (118 878 осіб), Дніпропетровській (76 457 осіб) та Київській (48 975 осіб) областях.

Найменшу кількість ВПО розселено у Тернопільській (2 722 особи), Чернівецькій (3 149 осіб), Рівненській (3 204 осіб), Закар-

патській (3 462 особи), Івано-Франківській (4 116 осіб) та Волинській (4 033 особи) областях. Це свідчить про нерівномірний регіональний розподіл ВПО по Україні, що призводить до надмірного соціального й адміністративного навантаження на громади, локальні ринки праці, соціальну інфраструктуру регіонів переселення. Нерівномірність розміщення внутрішньо переміщених осіб у розрізі регіонів ускладнює реалізацію політики зайнятості.

Так, відповідно до даних міжвідомчого координаційного штабу найбільша розбіжність спостерігається в даних для Запорізької області. У будь-якому разі Запорізька область належить до групи українських регіонів з найбільшою кількістю ВПО (7% від загальноукраїнського показника відповідно до даних Мінсоцполітики чи 6,6% за інформацією МКШ). Запорізька область знаходиться серед лідерів і за показником кількості ВПО на 10 000 корінного населення регіону – 679 осіб, що дало їй змогу посісти четверте місце в Україні після Донецької (1 592 особи), Луганської (1 142 особи) та Харківської (787 осіб) областей. В Україні загалом цей показник складає 405 осіб.

Серед цільових міст Запорізької області найбільший показник співвідношення місцевого населення та вимушених переселенців має Бердянськ, де навіть із врахуванням населення району кількість ВПО на 10 000 місцевого населення складає 880 осіб. В Енергодарі цей показник складає 468, у Запоріжжі та районі – 355, у Мелітополі – 302 особи.

Вибір значною частиною ВПО найближчих до місць попереднього проживання регіонів свідчить про намір повернутися до покинутих поселень. Надмірна концентрація переселенців лягає важким тягарем на інфраструктуру, ринок праці та житло регіонів переселення. Водночас за даними соціологів частина ВПО орієнтується на постійне проживання в інших регіонах України. Зокрема, серед осіб, переміщених у західні області, таких 45% [7].

Водночас відомо, що значна кількість ВПО лише реєструється поза окупованою територією Донецької та Луганської областей для отримання соціальних виплат, а потім повертається додому. Для реєстрації обираються географічно найближчі регіони. Так, 17 лютого 2016 року заступник міністра соціальної політики В. Муцинін зазначив: «Органами Пенсійного фонду була забезпечена процедура спрощеного порядку за новим місцем фактичного перебування осіб, виплати пенсій. І у 2015 році близько 980 тисячам пенсіонерів із Донецької та Луганської областей було виплачено пенсію на підконтрольних Україні територіях. У період з серпня 2014 року по грудень 2015 року таким пенсіонерам було виплачено понад 34 мільярдів гривень» [8].

За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців співвідношення частки чоловіків та жінок серед ВПО у світі загалом приблизно однакове [9]. На противагу цьому в Україні спостерігається суттєве переважаєння жінок: згідно з даними Єдиної інформаційної бази даних по внутрішньо переміщеним осо-

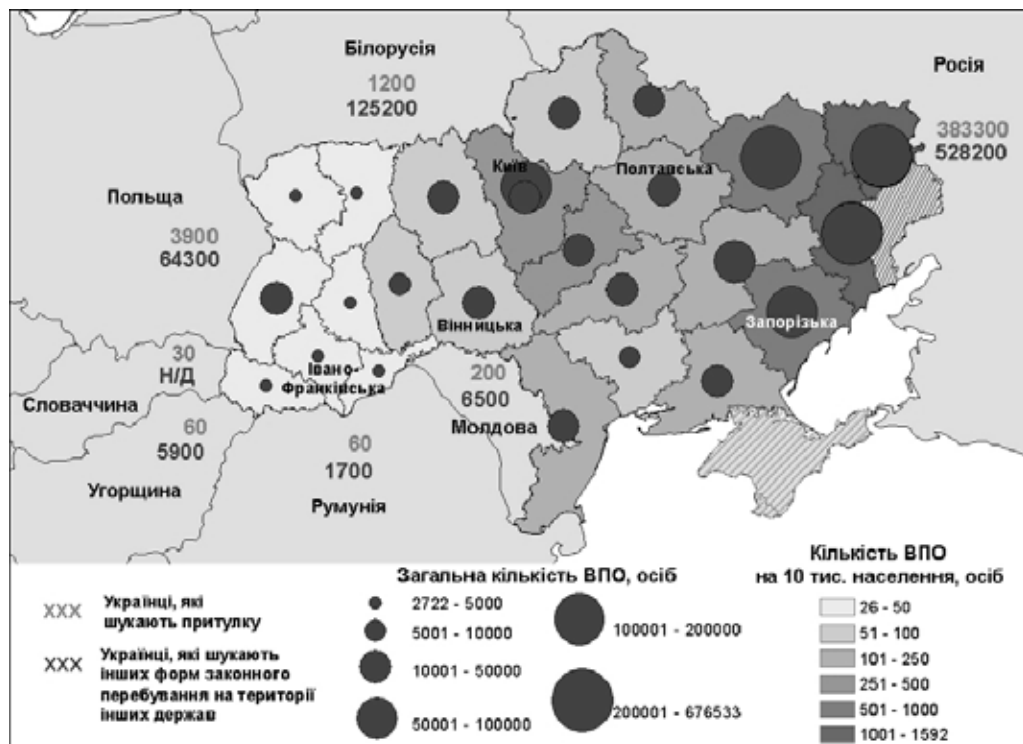

Рис. 1. Кількість ВПО за областями України та число українців, які шукають притулку чи інших форм законного перебування у сусідніх державах

Джерело: Офіційний сайт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців [6]

бам частка жінок складає приблизно 62% [2]. Переважання жінок пояснюється різними причинами – від перебування чоловіків вдома задля догляду за помешканням чи немічними родичами до небажання реєструватись як ВПО з метою уникнення можливої мобілізації до лав української армії. Таке співвідношення у статевій структурі ВПО формується за рахунок переселенців зі сходу України. Серед вихідців із Автономної Республіки Крим зберігається паритет між кількістю чоловіків та жінок.

Серед працездатного населення у всіх областях переважають жінки, зокрема у Запорізькій та Вінницькій – 69%, Івано-Франківській – 67%. На рівні адміністративних районів та міст обласного значення перевага кількості жінок у структурі ВПО також є очевидною.

Так, український ринок реагує на всі виклики та проблеми, які постають перед державою. Втрата виробничого потенціалу в Донецькій і Луганській областях та АР Крим призвела до скорочення робочих місць, а масштабне переміщення населення із тимчасово окупованої території та зони збройного протистояння на сході країни – до зростання напруги на регіональних та локальних ринках праці, збільшення безробіття.

Прийнятий у березні 2015 року Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб» № 245-VIII спрямований на вирішення проблеми зайнятості внутрішньо переміщених осіб. Закон містить низку заходів сприяння зайнятості ВПО. Відповідно до Закону:

– роботодавцям за влаштування на робоче місце ВПО надається компенсація витрат на оплату праці таких осіб тривалістю до 6 місяців, а залежно від ситуації на ринку праці регіону – до 12 місяців;

– зареєстрованому безробітному компенсуються витрати на переїзд до місцевості, де він працюватиме, та витрати на проходження медичного або наркологічного огляду, якщо це потрібно для працевлаштування;

– розширено перелік осіб із числа безробітних, які мають право на отримання ваучера для підтримання конкурентоспроможності на ринку праці шляхом перепідготовки, спеціалізації, підвищення кваліфікації за професіями та спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності [10].

На підвищення зайнятості ВПО спрямована також Постанова КМУ «Основні напрями розв'язання проблем зайнятості внутрішньо переміщених осіб на 2015–2016 роки», в якій проаналізовано стан та проблеми ВПО на ринку праці та визначено шляхи й напрями забезпечення зайнятості та підвищення конкурентоспроможності внутрішньо переміщених осіб у соціально-трудовій сфері [11].

Проте проблема ВПО на ринку праці не вичерпується лише працевлаштуванням. Окрім цього вона потребує аналізу з точки зору ефективного використання людського потенціалу.

Перше, що слід зазначити, аналізуючи дані Державної служби зайнятості (ДСЗ) щодо ВПО на українському ринку праці, так це невисоку активність переселенців у пошуках роботи. Лише 3,75% від загального числа ВПО, або 64,3 тисяч внутрішньо переміщених осіб, звернулись до ДСЗ за період з 1 березня 2014 року до 31 січня 2016 року (табл. 2).

Більш активними були переселенці Західної України: Рівненської (27,7%), Івано-Франківської (19,7%), Львівської (18,6%), Волинської (18,5%) областей. У всіх цільових областях частота звернень до ДСЗ перевищує середньоукраїнський показник. Проте Запорізька область має низький показник звернень вимушено переміщених осіб до ДСЗ – 4,2%. Кількість ВПО у Запорізькій області майже у 30 разів більша, ніж на Івано-Франківщині, а кількість тих, хто звернулись до ДСЗ, більша лише у 6 разів. Частка ВПО, які звернулись до ДСЗ у Вінницькій та Полтавській областях, складає 10–11%.

Таблиця 2
Інформація про надання послуг Державною службою зайнятості внутрішньо переміщеним особам по областях України за період з 1 березня 2014 року по 31 січня 2016 року

Назва області	Загальна кількість ВПО (на 4 лютого 2016 року)	Отримували послуги ДСЗ	
		Кількість	% від загальної кількості ВПО
Вінницька	13 251	1 361	10,3
Волинська	4 033	746	18,5
Дніпропетровська	76 457	6 074	7,9
Донецька	676 533	10 844	1,6
Житомирська	10 496	1 362	13,0
Закарпатська	3 462	563	16,3
Запорізька	118 878	4 968	4,2
Івано-Франківська	4 116	809	19,7
Київська	48 318	2 666	5,5
Кіровоградська	12 268	1 283	10,5
Луганська	251 231	3 553	1,4
Львівська	11 337	2 106	18,6
Миколаївська	8 612	1 289	15,0
Одеська	35 703	2 145	6,0
Полтавська	30 684	3 417	11,1
Рівненська	3 204	887	27,7
Сумська	15 283	1 730	11,3
Тернопільська	2 722	500	18,4
Харківська	212 557	5 974	2,8
Херсонська	14 226	1 254	8,8
Хмельницька	6 793	1 172	17,3
Черкаська	14 369	2 011	14,0
Чернівецька	3 149	488	15,5
Чернігівська	10 011	1 601	16,0
Україна	1 714 719	64 297	3,75

Джерело: складено авторами за даними Державної служби зайнятості

Така низька активність пошуку роботи переселенцями може бути пояснена різними причинами:

- зорієнтованість на швидке повернення додому;
- непоінформованість про законодавчу підтримку працевлаштування ВПО;
- необхідність догляду за членами сім'ї;
- неможливість знайти роботу за фахом;
- небажання розривати попередні трудові відносини;
- невідповідність рівня заробітної плати очікуванням переселенця;
- відсутність документів;
- сумніви щодо ефективності діяльності служби зайнятості;
- відсутність наміру змінювати професію тощо.

Низький рівень звернень до ДСЗ може також пояснюватись зайнятістю у тіньовій економіці, що тягне за собою вилучення значного людського потенціалу з української економіки.

При цьому безробітними з числа переселенців здебільшого є представники жіночої статі. Якщо серед зареєстрованих безробітних всіх категорій питома вага жінок становила 56,4%, то серед безробітних з числа ВПО – 71,7%, при цьому вона коливалася від 64% у Закарпатській області до 79,6% в Івано-Франківській області. Високі показники частки жінок у загальній кількості безробітних серед ВПО демонструють також Полтавська (77%) та Запорізька (75%) області. Дещо нижчий, ніж в інших регіонах, цей показник у Вінницькій області – 67% (рис. 2). Ці дані свідчать про несприятливу ситуацію, що склалась із використанням трудових ресурсів з числа жінок ВПО на ринках праці у приймаючих громадах.

Серед працездатної частини ВПО значною є питома вага молоді. Зокрема, частка молоді у віці до 35 років серед переселенців становить понад 40%:

- 15–24 роки – 7,8%;
- 25–29 років – 14,3%;
- 30–34 років – 18,8%;
- 35–44 роки – 29,9%;
- 45–54 років – 23,0%;
- 55–60 років – 6,2%.

Таку вікову структуру можна характеризувати як прогресивну, що свідчить про значний потенціал трудових ресурсів, оскільки молодь є більш мобільною та креативною їх частиною, має сучасну освіту та здатна до нових видів діяльності.

Внутрішньо переміщені особи працездатного віку мають високий освітній та кваліфікаційний рівень, оскільки більшість із них має вищу освіту. За даними Державної служби зайнятості розподіл ВПО за освітою суттєво відрізняється від освітнього рівня загальної кількості безробітних: особи з вищою освітою становлять понад 70%; особи із професійно-технічною – 19%; особи із початковою та середньою – 11%. Водночас серед всіх безробітних частка осіб з

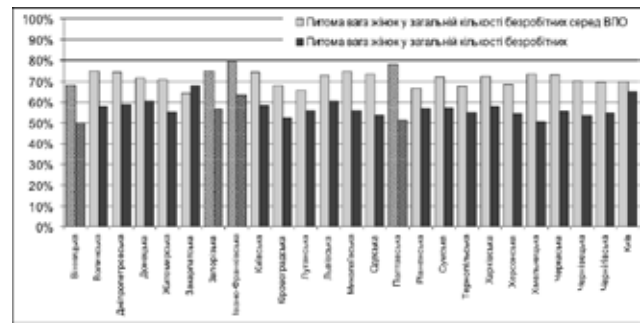

Рис. 2. Питома вага жінок у загальній кількості безробітних у регіонах України.

Джерело: складено авторами за даними Державної служби зайнятості

вищою освітою становить менше 45%, із професійно-технічною – 35%, із середньою – 20%. Характерним є те, що частка переселенців з вищою освітою є переважаючою в усіх регіонах за винятком Житомирської (47,1%) та Тернопільської (47,5%) областей.

Високий освітній та кваліфікаційний рівень ВПО свідчить про значний нагромаджений людський капітал, який може стати самостійним чинником розвитку високотехнологічних галузей промисловості та послуг з інтенсивним використанням знань у районах концентрації внутрішньо переміщених осіб. Адже значна частина ВПО (щонайменше 250 тис. осіб) адаптована до нових умов і з різних причин не збирається повертатися [12].

Державною службою зайнятості за період з 1 березня 2014 року до 31 січня 2016 року забезпечено працевлаштування 17 649 ВПО, що складає лише 1% від загальної кількості переселенців та 27,5% від тих, хто звернувся до ДСЗ. Службі зайнятості необхідно удосконалювати свої послуги та реалізовувати законодавчі нововведення у соціально-трудої сфері. Вона має забезпечувати комплексну реалізацію заходів, які б дали змогу підвищити мобільність та конкурентоздатність ВПО на ринку праці та які б забезпечили мотивацію роботодавців до їх працевлаштування [13, с. 4–6]. Для вирішення проблем працевлаштування внутрішньо переміщених осіб необхідна консолідація зусиль центральних і місцевих органів виконавчої влади та структур громадянського суспільства.

Висновки. Отже, основні виклики, пов'язані з вимушеним переміщенням громадян, виявляються у зростанні навантаження на локальні ринки праці, в існуванні проблем розміщення, працевлаштування, медичного обслуговування, психологічної реабілітації, доступу до освіти, культурної та соціальної реінтеграції тощо. Уряд України вживає окремих заходів щодо вирішення проблем вимушено переміщених осіб, багато зусиль докладають міжнародні організації, волонтери, благодійні організації та окремі громадяни. Однак реалізація термінових заходів і приватних ініціатив не має необхідного потенціалу для комплексної підтримки

у середньостроковій перспективі внутрішньої міграції населення з тимчасово не контрольованих Україною територій Донецької та Луганської областей і АР Крим.

Водночас масштабна вимушена внутрішня міграція населення має значний позитивний потенціал соціально-економічного та гуманітарного розвитку України у середньо- і довгостроковій перспективі, пов'язаний зі структурними зрушеннями в економіці, зміною схем розселення та розвитком інфраструктури, формуванням якісно нового людського потенціалу, соціальною, культурною та національною інтеграцією українського суспільства. Досягнення цих цілей загалом відповідає обраній траєкторії європейської інтеграції, що визначена Угодою про асоціацію між Україною та ЄС.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.
2. За рік кількість вимушених переселенців збільшилася на півмільйона // Доступ до правди. – 10.05.2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dostup.pravda.com.ua/news/publications/za-rik-kilkist-vymushenykh-pereselentsiv-zbilshylasia-na-pivmilliona>.
3. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=189926&cat_id=107177.
4. Офіційний сайт Державної служби України з надзвичайних ситуацій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dsns.gov.ua/ua/Ostanni-novini/45225.html>.
5. International Displacement Monitoring Center. Latest IDP numbers by country [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.internal-displacement.org/database>.
6. Офіційний сайт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unhcr.org.ua/uk/component/content/article/2-uncategorised/1261-karta-vnutrishnyoho-pereselennia-angliyskoju>.
7. Малиновська О. Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах політичних та соціально-економічних загроз / О. Малиновська // Відділ соціальної безпеки. – № 17, Серія «Соціальна політика». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf.
8. Парламентські слухання щодо захисту прав внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/news/Novyny/125433.html>.
9. Refugees and internally displaced persons. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unstats.un.org/unsd/genderstatmanual/Print.aspx?Page=Refugees-and-internally-displaced-persons>.
10. Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
11. Основні напрями розв'язання проблем зайнятості внутрішньо переміщених осіб на 2015–2016 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/505-2015-%D0%BF>.
12. Лібанова Е. Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України / Е. Лібанова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Libanova2015.pdf>.
13. Кашуба Я. Роль державної служби зайнятості у поверненні внутрішньо переміщених осіб до продуктивної зайнятості / Я. Кашуба // Ринок праці та зайнятість населення. – 2015. – № 1. – С. 4–6.